

A partikularitás ideológiája

Régebben az angol nyelvű irodalomban a nacionalista ideológia tanulmányozásának nem volt olyan kiterjedt vizsgálódási területe, mint a franciában vagy a németben.

Maga a terminus is először teológiai értelemben fordul elő; az *Oxford English Dictionary*-ben (1836) a nacionalizmus olyan doktrína, amelyben a nemzet „isteni kiválasztás tárgya”. Egy másik megfogalmazásban (1844) a nacionalizmus egyenlő a „kollektív egoizmussal”. A múlt század első felében az angol szóhasználat különbözött a franciában, németben és más európai nyelvekben meghonosodott értelmezéstől. A kontinensen ekkor kezdték elsajátítani a német idealizmus fogalmait, a nemzetet mindinkább a „népszellem”-ben (Volksgeist) gyökerező, ősi történeti organizmusnak, isteni adottságnak fogták fel, amelynek feltétlen szolgálata egyetlen és legfőbb erkölcsi kötelesség.

Az angol politikai és társadalmi gondolkodók Rousseau-t és Montesquieu-t követte a demokráciát és a nemzeti eszmét szervesen összekapcsolták. John Stuart Mill a szabad intézmények működési feltételének mondotta a kormányzás és a nemzeti egység egybehangolását. Olyan országban, amelyben különböző nemzetiségek élnek, az angol szabadelvű iskola majdnem kizártnak tartotta a demokrácia érvényesítését, mert ilyen helyt hiányzik a közvélemény egysége, az információk közös forrása és értelmezése. E felfogás a nemzeti és személyi szabadságot egyazon eszmei és társadalmi forrásokból származtatta. A demokratikus intézményeknek a nemzeti egység megteremtése is feladata. A múlt század polgári demokratikus forradalmi is ebben az irányban mutattak követésre méltó mintát. Az angol nemzeti ideológia az ország határai között sokkal liberálisabb és demokratikusabb volt, mint az európai országokban uralomra jutott eszmerendszerek és politikai gyakorlat. Egészen más kérdés, hogy a világuralmi helyzet kifelé tételezte a nacionalizmusra oly jellemző kizárólagosságot és civilizáló küldetés tudatot.

A későbbiekben a gondolkodók és írók között a nacionalizmus egyértelmű elutasítása vált uralkodóvá. Elég, ha Toynbee-ra vagy Huxleyra hivatkozom, akik szerint a haladás és a nacionalizmus volt az a két eszme, mely az emberek tömegeivel elhítette, hogy tökéletesebb állapot felé haladnak („nyerhetnek a vámon anélkül, hogy a révnél megfizetnének érte”), és az államnemzethez tartozást mindenkifelett valóvá avatta. A hanyatló angol birodalom a nemzetfelettségben akarta magát a „törzsi torzsalkodástól” mentesnek tudni, hogy a civilizációnak értékes vezetője maradjon.

Az újabb angol nyelvű — angol és amerikai — irodalom módszeres, új szempontú, tudományközi megközelítéssel tanulmányozza a nacionalizmus keletkezéstörténetét, lényegét és gyakorlatát. Eredményei nem marxista szemlélete ellenére is jelentősek. A modern kutatások nem mentesek az egyoldalú szemlélet keletkezésétől; jól megfigyelhető, hogy egyes kutatóknál a konfliktuselmélet dominál, mások a kommunikációnak tulajdonítanak nagyobb fontosságot.

Írásunkban elsősorban Anthony D. Smith, Elie Kedourie, E. K. Francis tanulmányaival foglalkozunk. A polgári szociológia, így angol változata is, a nacionalizmussal nem osztálykritériumok alapján foglalkozik. Lényegében nacionalizmuson azt az ideológiát érti, mely a XIX. század elején lehetővé tette a modern polgári állam megalkotását, az új gazdasági mechanizmus zavartalan működését, az egyén közösségi hovatartozásának erkölcsi és világnézeti tudatosodását.

A középkori filozófia a keresztények bármilyen közösségét, intézményét — natio, ország, állam — a misztikus egyetemesség „tartozékaként” fogta fel. Ahogy az emberi testben a tagok engedelmességeknek a fejnek, úgy tartoznak a tagok engedelmességeknek a misztikus közösség vezetőinek, a főpapoknak és fejedelmeknek. A keresztény társadalom ebben az ideológiában olyan egyetemes egységként jelent meg, mely népekre, országhatárookra való tekintet nélkül két rendre („ordo”), egyháziakra és világiakra („clerus et populus”) osztható. E felosztás mellett a politikai közösséget képező nemesi natio kizárta a jobbágyok és a szabad parasztságot tömegeit a politika területéről.

A polgári nemzeti ideológia emelte „az alkotmány sáncaiba”, s ezzel a politikai nemzetbe, a középkori politikai közösségből kimaradt társadalmi osztályokat és rétegeket.

A nacionalizmus a XIX. századi Európa invenciója. Alapvető feladatként jelentkezett, hogy a belső társadalmi és gazdasági egységet a népszuverenitás kormányra teremtse meg, és törvényesítse politikai hatalmát az állam és a társadalom megszervezésére. E doktrína kinyilatkoztatta, hogy az emberiség nemzetekre való felosztása természetes, a világ isteni rendeltetésével egyező, s a nemzetek önkormányzása a létezés törvényszerű folyamata. A közösség érdeke és célmodellje szerint cselekvés, az egyén erkölcsi posztulátuma lett.

Rupert Emerson tanulmányában (*Nationalism and Democracy: Background and Foreground*. In: *Political Thought since World War II*. New York, 1964) a nacionalizmust olyan sajátos ideológiának nevezi, mely a partikuláris „mi” csoportot szembeállítja az „ők”-kel, és a „mi”-csoportként működő nemzet ebből jogot formál önálló állami és társadalmi ügyvitelére, a szuverenitásra és a közösségi akarattal érvényesítésére. Morris Ginsberg a különböző fajta és tendenciájú nacionalizmusok közös jellemzőjének tartja a nemzeti öntudatot, az önrendelkezés akaratát, amelynek alapján megszerveződik az önálló tevékenység, a presztízsré, hatalomra és uralomra törekvés. Szerinte az uralkodás és a tekintély hajszolása természetszerűen imperializmushoz vezet (Morris Ginsberg: *Nationalism: A Reappraisal*. In: *Political Thought since World War II*).

E. K. Francis az etnikai kapcsolatokról írt monográfiájában (*Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*. New York—Oxford—Amsterdam, 1976) a nemzet és a nemzeti államok függetlenségre törekvését a birodalmak egyeduralma ellen fellépő szeparatista mozgalmakkal magyarázza. Ebben az összefüggésben a nemzet egy adott terület népességének politikailag aktív „magja”, politikai jellegével különbözik a nemzet előtt létező együttélési formától, a néptől. A nacionalizmus olyan politikai doktrína, melyben a nemzet a legfőbb érték, s ez mint a társadalom megszervezésének uralkodó principiuma jut érvényre.

Elie Kedourie könyvében (*Nationalism*. New York, 1962) kegyetlen ítéletet mond a nacionalizmusról. Írása kitűnő pamflet a nacionalizmus elméletéről és politikai gyakorlatáról. A nacionalista doktrína a megkülönböztető tulajdonságokat helyezi előtérbe. A nyelv, faj, kultúra, némelykor a vallás olyan aspektusok, amelyek metafizikai és antropológiai adottságként jelenítődnek meg. Ez az ideológia szándékosan összetéveszti a nemzetet és az államot. Ezért a nemzetet képező állampolgárok szabadságukat és önmegvalósításukat csak a nemzettel való teljes azonosulással érhetik el, személyiségüknek bele kell olvadnia az államnemzet egészébe. A nacionalista politika — romantikus: nem gondol a valósággal. Az irodalomban a romantika elmosta az élet és a literatúra közötti határokat. Bovaryné — Elie Kedourie értelmezésében — nemcsak a romantikus szellem archetípusa, hanem „a romantikus politika jelképe: a nacionalizmus úgy írható le, mint egyfajta politikai bovaryzmus”.

Elie Kedourie markánsan elemzi a nacionalizmus eszmetörténeti előzményeit és világlátását, amellyel döntő fordulatot hozott a nyelvi és kulturális közösségek ideológiai elismertetésében. Immanuel Kant szövegmagyarázó, elsősorban Fichte, Herder és Schleiermacher különféle képpel értelmezték az ember földi rendeltetését. A kanti kategorikus imperatívusz és az önmegvalósítás eszméje elkerülhetetlenül megváltoztatta a politikai okoskodást. A fichtei filozófiában az állam az individuum fölé került, mert szabadsága csak rajta keresztül, a vele való azonosulással érhető el. Herdernél a nyelv Isten adománya. Ebből logikusan következik, hogy az a nép, amelynek eredeti nyelve van, jogosult az önkormányzatra. Schleiermacher teológiájában a saját entitással rendelkező nemzet Istennek alárendelt, az egyén saját államában kell rendeltetése beteljesülésén munkálkodjon. Tegyük hozzá, hogy Schleiermachernél az Isten intuíciója és érzés, a vallás ösztönös szabad akarat. A német filozófia fokozatosan elfogadtatta, hogy a különbözőség, partikularitás, idioszinkrázia, nyelv, etnicitás szent dolgok, az individuum pedig a nemzeti partikularitással tudja elérni az egyetemes harmóniát.

Kedourie elemzése azonban csillogó megállapításai ellenére is egyoldalú. A nacionalizmus nem vezethető le a német filozófiai fejlődésből. Jogos szegezi vele szembe Anthony D. Smith, hogy a nacionalizmus nem tekinthető politikai vallásnak. S az ilyen felfogás elrejtí, hogy a nacionalizmus milyen fejlődést hozott a társadalmi és az állami berendezkedés korszerű szervezésében, a szabadságjogok biztosításában. A „harmadik világ” nacionalizmusa nem egyszerű másolata a német romantika eszméinek, eredete a társadalmi valóságban gyökerezik.

Anthony D. Smith könyvében (*Theories of Nationalism*. London, 1971) bevalótlan a nacionalizmus szociológiai elméletének kidolgozására vállalkozik. Könyvében szociológiailag elhatárolja egymástól a történelem alapvető együttélési kategóriáit, a törzset, az etnikumot és a nemzetet. Az asszírok, médek vagy hettiták nem nevezhetők modern értelemben vett nemzetnek. A középkori natiót (mint

az együttélés politikai formációját) montesquieu-i értelemben az „évêques et les seigneurs“ képezték. A francia forradalom törvényesítette a populust nemzetnek. Az új politikai közösség egyedüli forrása lett a legitimitásnak és az autoritásnak. Szűk értelemben a nacionalizmus olyan érzés és mozzgalom, amely az összetartozást és a politikai autarkiót akarja megőrizni vagy megvalósítani. Anthony D. Smith különbséget tesz az „etnocentrikus“ és a „poliocentrikus“ nacionalizmus között. Az etnocentrizmus régebbi keletű, jóval a polgári társadalmi rend előtt megjelent, kimutatható az ókori népeknél is. Az etnocentrikus világlátásban a hatalom és érték a csoport attribútuma. A saját csoport a bölcsesség letéteményese, szép, szent, kiváló és művelt; a kiválasztott nép a világ közepe, ezért jelentéshordozó, a körülötte élő népek barbárak és elmaradottak. Jellemző, hogy az ókori görögök vagy zsidók saját vallásukat s ezen keresztül saját kultúrájukat tartották igaznak, Istentől rendeltnek. Az etnocentrizmus monocentrikus és zárt.

A modern poliocentrikus nacionalizmusnak ezzel szemben sine qua nonja az autonómia (kollektivitás), az individualitás és a pluralizmus. Ezek együtt alkotják a függetlenség modern eszményét. A „közakarát“ az etnocentrizmus isten-eszményének antropocentrikus változata, mivel a közösség egyedüli törvényhozójának ismerik el.

A poliocentrizmus abból az előfeltételből indul ki, hogy a hatalomnak több központja lehet. A világ rendje és szabadsága a nemzeti államok megvalósulásától függ, mert ez elősegíti a humanizmusnak a nemzeti kultúrában és közéleti tevékenységben történő kristályosodását. Ez egyben feltételezi az egyenlő státusú nemzetek családjának igazságos nemzetközi rendjét. A három princípium — autonómia, individualitás, pluralizmus — alapján a modern poliocentrikus nacionalisták az önkormányzatot és függetlenséget saját csoportjuknak akarják megszerezni és fenntartani, ezért saját nemzetüket a másokéhoz hasonlóan óhajtják megalkotni. E terminusból logikusan következnek: 1. a homogén egységbe való integrálás, 2. az azonos nemzetiségűeknek egyetlen nemzetbe való egyesítése, 3. a kultúra individualitásának hangsúlyozása, 4. a gazdasági növekedésre és autarkióra való törekvés, 5. a nemzetközi státus megszerzése és elismertetése, 6. a társadalmi és kulturális megújulás — nemzetközi egyenlőség mellett. Ezzel a meghatározással Smith megkülönbözteti a nacionalizmust az imperializmustól, fasizmustól, populizmustól mint olyan ideológiáktól, amelyekre elfogultság, kizárólagosság és egoldalúság jellemző. Ugyanakkor bírálja a Renan-féle szubjektív meghatározást, mely a nemzeti érzést „az önfeláldozás“-ra és „a közös élet vágyá“-ra vezeti vissza, anélkül hogy a nacionalizmusnak mint ideológiának ontológiai megalapozására vállalkozna. Smith megkülönbözteti ugyan a nemzeti érzést és a nacionalizmust, de e vonatkozásban elmarad a korszerű követelmények mögött. Azzal, hogy a nemzeti érzést viszonylagosabbnak nevezi, csak árnyal, nem pedig elhatárol. Ez pedig nem elégséges.

Smith szociológiai elméletének legfőbb fogyatékoságát abban látom, hogy a nemzetiséggel mint közösségi formával felületesen foglalkozik. A törzs, etnikum, nemzet mellett szükséges a nemzetiség megkülönböztetése is, egyébként az európai és a „harmadik világ“ nemzetiségi viszonyai nem tanulmányozhatók teljességükben. A nemzetről csak akkor alkotható szociológiai elmélet, ha a nemzettel együtt a nemzetiségi létet és ideológiát is elemezzük.

E. K. Francis etnikai kapcsolatokról írt könyvében a modern társadalom nemzeti kérdését a különböző etnikai szervezetek egymás mellett élésének látószögéből elemezte. A modern nemzeti társadalom etnikailag nem homogén. A nemzeti princípium társadalmi és politikai érvényesítése a más nyelvű és kulturájú etnikai szervezetek ellentétes irányú mozgalmával kerül szembe. E. K. Francis terminológiájával, a „másodlagos etnikai csoportnak“ (secondary ethnic group) nevezhető nemzetiségek kapcsolataikban nyitottak, nem zárkoznak el az amerikai társadalomba való beilleszkedés elől, rendszeresen részt vesznek a befogadó társadalom gazdasági tevékenységében. A kommunikáció, az intézmények és a közös kultúrmodell biztosítani tudja összetartozásuk megőrzését. A közös kötelek megőrzése a nemzetiséget éppen úgy jellemzi, mint a nemzetet az önrendelkezésre való törekvés. Ez az önrendelkezés egészen más minőségű, nem tehető egyenlőségjel a fentebb tárgyalt önrendelkezés és e közé. E. K. Francis elmélete és a könyvében bemutatott minták az amerikai társadalomba bevándorló idegenekre vonatkoznak, ezért csak részben alkalmazhatók a nyugati és kelet-európai nemzetiségi viszonyok és ideológiák magyarázatára.

A nacionalizmus kelet-európai történetére vonatkozó tanulmányok közül a legjelentősebbek a Peter F. Sugar és Ivo J. Lederer által szerkesztett *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle—London, 1969) című kötetében olvashatók.

A reprezentatív kötet szerzői Hans Kohn (*The Idea of Nationalism*. New York,

1961) elméletét alkalmazzák a kelet-európai nacionalizmusok — albán, bolgár, cseh, szlovák, görög, magyar, lengyel, román, szerb, horvát — jellegzetességeinek bemutatására.

Kohn szerint a nyugati, társadalmilag és gazdaságilag fejlett államokban a nacionalizmus a polgárosodás adott szintjét fejezte ki. Kelet-Európában e „korán jött” ideológiát az eltérő feltételek és eltérő történelmi hagyományok alapjegyiben megváltoztatták. A régi kelet-európai nacionalizmus a demokratikus és szabadelvű elképzelések mellett irracionális és felvilágosodás előtti eszméket is átörökölt. Ezzel magyarázható kizárólagossága, messianizmusa, műtetszményesítése, mítoszteremtése, „történelmi alkotmányokhoz” való ragaszkodása. A vezető osztály az állampolgárok egyenlősége helyett csak az idealizált „népnek” kért jogot és egyenlő érvényesülést.

Kétségtelen, hogy a német romantika és a francia liberalizmus fogalmai a közvetítésben konnotációs jelentést vettek fel: Bécsben, Pozsonyban, Zágrábban stb.; az olyan fogalmakat, mint haza, szabadság, társadalmi szerződés, vallásszabadság, természetörvény, más értelmezésben használták, mint a polgárosult nyugati államokban. Nyugaton a nacionalizmus, demokrácia, alkotmányosság sajátos egységet alkotott, keletnek a múltban ebből csak a misztikus, a korszerű reformoknak nem megfelelő „történelmi alkotmányokhoz” való ragaszkodás maradt.

Tény azonban, hogy a nacionalizmus mint ideológia és mozgalom sehol sem (Nyugaton sem!) jelentkezett „tisztá” demokratikus alakjában, alapvonása — a türelmetlenség. Saint-Just Elzászban, a forradalom második évében (1794) nyelvi terrort („terreur linguistique”) szorgalmazott. Barrère a Közjóléti Bizottságban megtámadta a „régii beszédmódokat”. „A föderalizmus és a babona alsó-bretagne-i nyelven beszél; az emigráció és a köztársaság iránti gyűlölet a németet használja. [...] A Monarchiának jó okai voltak arra, hogy a bábeli toronyra hasonlítson; a demokráciában beletörödni abba, hogy a polgárok ne ismerjék a nemzeti nyelvet, s így ne tudják ellenőrizni a hatalmat, annyit jelent, mint elárulni a hazát... A francia nyelvnek, amelyet az a dicsőség ért, hogy rajta szólaltak meg az Emberi Jogok Nyilatkozatának szavai, minden francia nyelvélvél kell válnia. Tartozunk a polgároknak azzal, hogy kezükbe adjuk a közgondolkodás eszközét, a forradalom legbiztosabb erjesztőjét, a közös nyelvet.” Arra nem kell kitérünk, hogy a forradalom közös nyelve, ahogy az olvasható az idézett szövegben, az emberi jogok megsértése árán vált volna közös kommunikációs eszközzé. Igaz, a türelmetlenség mellett az intézkedésekben a türelem is érvényesült. Az iskolatörvény a francia nyelv tanítását nem tette kötelezővé.

A francia forradalom kitérésének évében az ország lakosságának csaknem fele (45%) nem a franciát vallotta anyanyelvének, hanem a bretont, baszkot, aquitánt és más nyelveket. A forradalom a populust éppúgy egyesíteni akarta, mint a pénzt, vámot, bíráskodást, adót, közigazgatást. Az asszimilációs politika, ha nem is hozott teljes eredményt, elősegítette a nem-franciák beolvasztását. (Lásd a francia regionalisták véleményét a „colonialisme intérieur”-ről.)

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kelet-európai nemzeti mozgalmaktól sem volt idegen a demokrácia és a nemzeti eszme szintetizálása. Elég Széchenyire, Bálcscura vagy Eötvös Józsefre hivatkozni. Ez utóbbi *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művében a szabadság, egyenlőség és nemzetiség princípiumait Tocqueville magaslátán elemezte. Ma már evidenciának számít, hogy Kelet-Európában alkották az első nemzetiségi törvényt. E. K. Francis idézett művében, a monográfia szerzőjével ellentétben, helyesen állapítja meg: a magyar demokraták arra törekedtek, hogy demokratikus, központosított nemzetet alkossanak francia modell szerint.

A nacionalizmus egyoldalú értelmezéséből származik, hogy olyan irodalmi művek, mint a *Toldi*, a *Pan Tadeusz*, egyértelműen a nacionalizmus címszava alá kerülnek.

Az újkori társadalom történetében a nacionalizmusnak számtalan változata jelentkezett. Egyetlen országban sem valósult meg valamilyen tiszta forma, amelyet a nacionalista ideológia mértékadó alakjának lehetne nevezni. A rousseau-i és herderi „humanista nacionalizmust” rendszerint megkülönböztetik a nacionalizmus jakobinus (Robespierre), szabadelvű (Bentham), hagyományos (Burke, Schlegel) formáitól. Mások a mozgalomban részt vevő osztályok és rétegek szerint megkülönböztetnek arisztokratikus (lengyel, magyar), népi (szerb, bolgár), polgári (cseh) és bürokratikus (görög) nacionalizmusokat. Anthony D. Smith tipológiájában az *etnikai nacionalizmusnak* és *mozgalomnak* fő célja a kulturális egység megteremtése, míg a *területi nacionalizmus* elsősorban a politikai függetlenség elérésére törekedik. E két fő változat között helyezhető el a „*vegyes típus*” alváltozataival egyetemben. A fasiszta ideológiát a szerző az *expanzív* nacionalizmusok közé so-

rolja. E. K. Francis a nacionalizmusnak ugyancsak négy alaptípusát különbözteti meg. Az *integrális* nacionalizmus a nemzetet a történelem szükségszerű alkotásának fogja fel, ezért a mozgalom vezetői a nemzeti princípium teljes gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesítését szorgalmazzák. Az *etnikai* nacionalizmus a herderi nézetekben gyökerezik. E nézetek szerint a „népszellem” olyan szellemi és lelki szubsztanciát kölcsönöz a népeknek, amely elsősorban a kultúrában ismerhető fel, ezért a közös származás és történelem, az ősök és a nyelv kultusza fontosabb az önrendelkezést jelentő nemzeti államnál. A *helyreállító* (restorative) nacionalizmus a történelmi államot akarja restaurálni. Az etnikai és a restaurációs típus a nemzetfejlődés korai szakaszára jellemző, a *népi* nacionalizmus a konszolidálódott nemzetek sajátja.

E tipológiák egyaránt megkülönböztetik a korai agrártársadalmak (tönnesi értelemben „Gemeinschaft”) nacionalizmusát a fejlett, tőkés ipari társadalom („Gesellschaft”) nemzeti ideológiájától és mozgalmától. Ez a felosztás összhangban van a társadalmi változások irányával. A mozgalmak és ideológiák típusai fokozatosan átalakulnak, és nem „tiszták”: Kemal Atatürk mozgalma a smithi felosztás szerint megújítónak nevezhető, de erős szecessziós tendenciákat is tartalmazott. A tipológiai kísérletekből nem maradhat ki a többségi és a kisebbségi nacionalizmus megkülönböztetése. A jelzett modern ipari társadalomban a nemzeti kisebbségek mozgalma nem sorolható az etnikai kategóriába, mivel ezeknél a mozgalmaknál nem az etnicitás felismerése a fő cél, hanem az etnicitást kifejező értékrend megtartása az emancipáció folyamatos biztosítása révén. Ezért a kisebbségi nacionalizmus rendszerint policentrikus, csak a marginális helyzet, az elnyomás fokozódása növeli az etnocentrikus vonások felülkerekedésének esélyeit.

Az árcsere fejlődése a középkor utolsó századaiban (XIII—XVI. század) Európa nyugati felében olyan nyelvi-területi-gazdasági és kulturális egységeket hozott létre, amelyek lehetővé tették a polgári nemzetű szerveződést. A polgári forradalmak meggyorsították és befejezték a nemzetűzés folyamatát. Sokáig úgy tűnt, hogy a világpiac, a tudományos gondolkodás, az életmód forradalma, a városiasodás, a modern termelés megszünteti a hagyományokhoz való kötődést, háttérbe szorítja az etnikai értékekhez való ragaszkodást.

E. K. Francis a modern ipari társadalmat olyan komplex szervezetnek nevezi, mely döntő szerepet juttat a nemzeti princípium gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesítésének. A modern társadalom politikai dimenzióját a *honosítás* (nationalization), gazdasági dimenzióját pedig az *iparosítás* (industrialization) jellemzi. Az előbbi az amerikai szociológus elméletében olyan homogenizáló folyamat, mely a hagyományos, partikuláris azonosulást és összetartozást felcseréli a politikai tevékenységet törvényesítő nemzethez való tartozással és azonosulással. Az állam mechanizmusa és szervezete arra irányul, hogy megszüntesse az etnikai partikularitást. Fokozatosan az anyagi és szellemi javakból való részesülés kerül előtérbe, mert ez biztosítja a magasabb státust és a társadalmi struktúrába való beilleszkedést. A közös intézmények, a törvények, az államnnyelv, az egész országra kiterjedő mobilitás, kommunikáció és nem utolsósorban az emberi érintkezések gyakorisága és változatossága megteremti a nemzetbe való beolvadás kedvező lehetőségeit. Ugyanakkor E. K. Francis nem szegődik az „olvasztótégely” (melting-pot)-elmélet feltétlen hívére. A demokratikus társadalomban a nemzetiségeknek lehetőségük van arra, hogy elsődleges vagy másodlagos etnikai csoportonként szervezzék meg belső életüket és bekapcsolódásukat a társadalmi szervezetbe. Természetesen a minta semmiképpen sem lehet az elsődleges etnikai csoport, amilyen az amerikai társadalomban a mormonok szervezete önmaguk teljes anyagi és szellemi ellátottságának biztosítására. A másodlagos etnikai csoport nem vonja ki magát az egységes gazdasági szférából, de megőrzi etnikai hovatartozásának tudatát és közös értékrendjét. E csoport létezésének alapfeltétele, hogy a társadalom kellő toleranciával kezelje a más nyelvű és kultúrájú közösségek társadalomba való beilleszkedésének sajátos módját és formáit. Ha ez nem így történik, akkor a másodlagos etnikai csoport elzárkózik, az elsődleges etnikai csoport szintjére süllyed, vagy beolvadásra kényszerül. E. K. Francis elmélete olyan plurális etnikai és politikai társadalom lehetőségét villantja fel, mely sokféleségében is teljesíteni tudja az ésszerűen szervezett társadalom mechanizmusának működését.

Az angol nyelvű szociológiai irodalom részletesen elemzi a tekintélyelv és az ideológia világának etnikai aspektusát. Az újkori tudományos gondolkodás előtt a természet, a társadalom és az etnikai közösség a kifürkészhetetlen, transzcendentális rendeltetésből leszármaztatott adottság. A hatalom, a tekintély a kozmikus rend attribútuma volt, szakrális voltában senki sem kételkedhetett, a „magas harmónia” felé tartó világrend értelmét és célját, mely ellen Ivan Karamazov oly keservesen kirohant, a véges ész nem foghatta fel.

Az ésszerűen vezetett államban a transzcendentális rendeltetés elvesztette régi jelentését. Az állam lett a tudás, a hatalom, a tekintély, minden szellemi és anyagi erőforrás tulajdonosa, a racionális szervezés fejlett technikát, tudományos módszereket alkalmaz a hatékonyság növelésére és az emberek közötti kapcsolatok befolyásolására. Az ember új helyzetére a kettős legitimáció jellemző. E kihívásra a tradicionalisták azzal válaszolnak, hogy tagadják az új ideológiai igazolás szükségességét, az asszimilacionisták a modern koncepció híveiként vállalják a gyökeres korszerűsítést, a reformisták az újat befogadják, de ragaszkodnak a régi, hagyományos értékekhez is. Az ideológiai konszenzus képződményeként fogadtatik el a „gondviselészerű deizmus“, mely az ésszerű államban tárgyiasul. Ezért az egyén sem tehet mást, mint tevékenységével és a nemzetállam iránti elkötelezettségével a gondviselés munkájából részt vállal.

Mások is foglalkoztak a világnézet színeváltozásaival. Daniel Lerner, egészen más környezetben, a közép-keleti társadalmak viszonyai között elemezte a folyamatos modernizálódás világnézeti és antropológiai kihatásait, mégpedig az aspirációk és a hagyományok konfliktusaiban élő, mozgékony átmeneti ember (transitional man) paradigmája alapján.

Az ismertett fogalmak, tipológiák és modellek mind a jelenség kulturált megközelítéséhez járulnak hozzá. Ma már általánosan elfogadott, hogy a nacionalizmus jelentéstartalmának változásai és gyakorlata rendszerint osztály- vagy rétegérdekekhez kapcsolódik. A történelem tér-idő koordinátaiban az osztályviszonyok modernizálják a nemzet vagy nemzetiség önmagáról és saját szerepéről kialakított célképzetét s ezen keresztül a politikai gyakorlat egész mechanizmusát.

Az a megszokottá vált, sztereotip értelmezés azonban, mely szerint a nacionalizmus kifinomult ideológiai eszköz a dolgozók osztálytudatának elhomályosítására, ami nemzeti elkülönülésben, bizalmatlanságban, ellenségeskedés szításában nyilvánul meg, mint minden summázó leírás, nem adhat kielégítő választ a nacionalista ideológia lényegét illetően. A definíciók, ahogy Engels írta, tudományosan csekély értékűek, az egyetlen igaz definíció magának a dolognak a fejlődése, legjellegzetesebb tulajdonságainak definícióban való bemutatása. De a lényeges tulajdonságokat feltáró definíciókra is vonatkozik David Hume találó megfogalmazása: minden felelet nyomán új kérdés keletkezik, amely további kutatás felé vezérel.

A polgári nemzet megjelenése gyökeresen megváltoztatta az egyén és közössége érzélemlátását és világlátását. A nemzeti princípium lett a társadalom és az állam megszervezésének alapja.

Az emberiséget alkotó nemzeteket, népeket ontológiailag nem választják el egymástól végleges határok. „Az emberiség nemzetekbe stb. történő általános integrációjával párhuzamosan egyre nagyobbak lesznek a nemek ezek az immár nem néma objektivációi, anélkül hogy teljesen megszűnne a kívülállók kirekesztése az emberi nemből (hellének és barbárok, fehérek és »színes bőrűek« stb.). Még akkor is, amikor a gazdaság integrációs folyamata eljutott a világpiac kialakulásáig, közvetlenül gyakorlatilag hatékony tényezőként továbbra is fennmarad a nemzet, sőt a nemzetiségek stb. nembelisége. Mindemellett kifejlődött — persze hosszú ideig csak ideológikus formában — a nembeliség kettős felfogása, amelyben a társadalmilag-gyakorlatilag működőképes nembeliség mellett az emberi nem tulajdonképpeni egysége csupán gondolati, gyakorlatilag többnyire messzemenően hatástalan háttérrel alkot.“ (Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája*. Bp., 1976.) A történelemben kibontakozó magasabb integrációk a nemzetségtől és a törzstől a nemzetig s a nemzetiségig az emberi nem fejlődésének szükségszerű velejárói.

Hogyan módosul ebben a folyamatban a nemzeti eszme?

Amint arra az előbbieken, a francia forradalom deklarációival kapcsolatban utaltunk, a nemzeti eszme már keletkezésekor magában rejti az eltorzulás lehetőségét. A módosulás közvetlen kapcsolatban van az osztályok vagy a rétegek érdekeivel. A nacionalizmussal a partikularitás tudata emelkedik a nembeli összetartozás tudatának helyébe.

A nacionalizmus nem tudományos elmélet, az eszméknek, reményeknek, kívánságoknak, aggályoknak, eszményeknek, célképzeteknek, fogalmaknak olyan rendszeres vagy ösztönös egybekapcsolása, amely biztonságérzetet ad, és igazolja az egyének, csoportok magatartásformáit és cselekedeteit. A társadalomban a viszonylagos abszolutizálja, és legitimáló, gyakorlati-politikai funkciót tölt be. E feladatának a nacionalista ideológia csak akkor tud eleget tenni, ha logikai és ismeretelméleti vonatkozásban is alkalmas a valóság vágyak, remények, elképzelések szerinti értelmezésére. A látszateltető jelentéstartalom lényegi teljességében, ideológiai szövegében és kollektív magatartásformákban rögződik.

A nacionalista ideológia a közösségi összetartozás tudatával, a közös nyelvhez

és a közös kultúrához való ragaszkodással, az országhoz való politikai lojalitással jellemezhető. Az egyén és a közösség összetartozásának érzését és tudatát a nacionalizmus azzal torzíttja el, hogy a partikuláris létezés emeli a történelmi fejlődés tengelyébe. Nincs jelentősége, hogy ezt transzcendens érveléssel vagy materialista fejlődésemeléttel bizonyítja-e. A történelem mindenképpen „az illető nemzetért van“, a transzcendens erők vagy a történelem mindig igazságot szolgáltatnak a kiváló érdemeknek és a rátermettségnek. Az önigazolás olyan triviális és irracionális világmagyarázatokat hoz létre, melyek alkalmasak (vagy azok lehetnek) a tömegek tudatának manipulálására.

A nacionalista szövegekben a nemzet a legjobb tulajdonságokkal rendelkezik, racionalitásával, fejlett valóságérzékeléssel, mértékletességével, türelmével, ember szeretetével, humorával, éleselmjűségével a legfejlettebb civilizációk és kultúrák egyenesági örököse. Ezért történelmileg és emberileg joga van saját állami és társadalmi berendezkedésének önálló szervezésére és a fejletlenebbek asszimilálására. Az ősök tettei alapozzák meg az utódok jogait. A régi etnocentrizmus kerül itt új szövegösszefüggésekbe. Akárcsak a középkori szövegekben, a kezdettel szemben a vég egyfajta „magas harmónia“ bizonytalan vagy szerencsés kimenetelű beteljesülése.

A modern nacionalista szövegek nem tesznek mást, mint „tudományos“ eljárásokkal kitalált ósiséget és emberi kiválóságot akarnak valóságos történetként és entitásként elfogadtatni.

A nacionalista szövegek referáló, minősítő és utasító funkciót töltenek be, törlik a kedvezőtlen emlékeket, parancsként írják elő a normákat és a viselkedést, minden kétséget kizáróan megmondják, hogy mi a jó és mi a rossz.

A szavak zsarnoksága a modern tudomány fogalmait, kifejezéseit átviszi a régi századok jelenségeire. Ugyanakkor olyan fogalmak, mint szabadság, emberi méltóság, humanizmus stb., átértelmeződnek, egyértelmű jelentéssel telítődnek, a nemzetállam iránti lojalitás szövegösszefüggésében válnak feltétlen parancssá.

A nemzeti presztízs a nacionalista szövegekben a túlfűtött és ferde önbecsülésnek a terméke, amelyet a politikai gyakorlat a mások feletti uralomra használ fel.

A nacionalizmus önünneplő szenvedélye is az önigazolás szükségéből fakad. E politika egészére Huizinga (*Homo ludens*) által oly találóan jellemezett puerilizmus nyomja rá bélyegét. A látványosság, az önmutogatás, a hurrázás, a formális gesztusok, a díszelőadások, a jelszavak mind azt a huizingai tételt igazolják, mely szerint ahol a kultúrát nem játsszák, hanem csak úgy tesznek, mintha játsznának, „ott hamis játékról van szó“.

A nacionalizmus az együttélés közösségi formáját ellentmondásmentesnek, teljes értékűnek vallja. A konfliktus csak a saját struktúrán kívül lehetséges, aminek a másokkal való viszonyban van érvénye. A mindenkori „külső“ bűnbak a felhalmozódó agresszivitás levezetésének eszköze. A nacionalista államokban rendszerint a nemzetiségek kerülnek a bűnbak státusába.

Az ideológia a hierarchia csúcsáról — az osztály- és rétegérdekeket képviselő bürokratikus csoporttól — alacsonyabb helyzetű társadalmi rétegekbe hatol, amelyek álműveltségük folytán hajlamosak a hiszékenységre. Az állandó vulgarizáció és manipuláció eltorzíttja az egyén és a tömegek magatartását. Az ideologikus állam gondolkodás nélküli lojalitást vár az egyéntől, a politikai nemzethez tartozás feladatainak fenntartás nélküli teljesítését.

A torzulás a diktatórikus, totalitárius államokban a legteljesebb (lásd a fasiszta államokat). A demokrácia (több lehetőségű társadalom) ellensúlyozni tudja a türelmetlenséget, pluralizmusa a választásokra és véleménycserékre is alkalmas. Az alternatívák humanizálják a cselekvést. Smith policentrikus nacionalizmusa és E. K. Francis többnemzetiségű társadalmi modellje csak demokratikus viszonyok között érvényesülhet.